

**Проблема формування національної самосвідомості в публікаціях
С. Русової в журналі «Світло» (1910–1914 рр.)**

Анотація. У статті висвітлено погляди С. Русової на проблему формування національної самосвідомості, викладені в її публікаціях у журналі «Світло» протягом 1910-1914 рр.

Ключові слова: С. Русова, журнал «Світло», національна самосвідомість.

**The problem of formation of national identity in publications
of S. Rusova in the journal «Svitlo»**

The article reflects the views of S. Rusova to the problem of the formation of national identity as reflected in its publications in the journal «Svitlo» during the years 1910-1914.

Key words: S. Rusova, journal «Svitlo», national consciousness.

Початок ХХ ст. ознаменувався загальним національно-культурним піднесенням в Україні, збільшувалася кількість українських видань, зростав інтерес до українства та українського письменства. Після революції 1905 р. почали з'являтися українські часописи, розраховані на широкі народні маси. В листопаді 1905 р. була скасована попередня цензура періодичних видань, а вже наприкінці 1906 р. в Україні виходило майже 40 україномовних газет і журналів різного типу, працювало 17 українських видавництв, 13 із яких знаходились у Києві [5, с. 44].

Часопис «Світло» – перший на Наддніпрянщині україномовний педагогічний журнал для сім'ї і школи. Його видавав редакційний комітет у складі палких прихильників ідеї українського національного відродження – Г. Шерстюка, С. Русової, С. Черкасенка. Організатором журналу був Г. Шерстюк (1882-1911) – педагог, видавець, громадський діяч, засновник першого українського педагогічного видавництва «Український учитель», автор «Української граматики для школи» [3, с. 39]. Часопис ставив за мету «допомагати усім заходам у справі народної освіти, освітлювати всі питання просвітнього характеру, знайомити з усіма здобутками людської думки в педагогічній сфері, розробляти теоретичні і практичні питання шкільного, позашкільного й сімейного виховання» [7, с. 5].

У журналі «Світло» представлено концепцію майбутньої української національної школи, зокрема зроблено спроби проаналізувати найважливіші, фундаментальні теоретико-методологічні проблеми її розбудови – такі, як визначення мети, завдань, методів, форм, структури тощо. Найвиразніше ці проблеми аналізуються у статтях Я. Зеленкевича (Чепіги), С. Черкасенка та одного з найактивніших авторів журналу – С. Русової.

Враховуючи суттєві напрацювання дослідників у царині аналізу освітніх поглядів педагога [1, 4, 8, 9 та ін.], констатуємо, що ряд аспектів спадщини С. Русової залишаються малодослідженими, оскільки в зазначених працях розглядалися різноманітні аспекти виховання дітей дошкільного віку, окремі проблеми дидактики, теорії виховання. Водночас внесок педагога у розроблення проблеми формування національної самосвідомості потребує нового прочитання її творів, дослідження життєвого шляху тощо.

Мета статті – висвітлити погляди С. Русової на проблему формування національної самосвідомості, викладені в її публікаціях у журналі «Світло» протягом 1910-1914 рр.

Відомо, що самосвідомість виникає в процесі розвитку свідомості людини у міру того, як вона стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкта діяльності. С. Рубінштейн зазначав, що «не свідомість народжується із самосвідомості, із «Я», а самосвідомість виникає в процесі розвитку свідомості особистості, в міру того, як вона реально стає самостійним суб'єктом» [11, с. 277]. Отже, формування самосвідомості – тривалий процес, пов'язаний із соціалізацією особистості, а відтак – з початковим етапом входження людини в соціум: дитячим садком та загальноосвітньою школою. Засвоєння людиною трансльованого в національній культурі соціально-історичного досвіду спільноти здійснюється в процесі навчання і виховання – тобто через накопичення знань, їх осмислення й оцінку, через емоційні переживання, які супроводжують процеси пізнання та рефлексії.

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість дослідників визначають національну самосвідомість через категорію «усвідомлення», виділяючи при цьому якусь одну чи кілька її характеристик [2, 6 та ін.]. Однак, незважаючи на численні спроби вчених дати чітке концептуальне визначення змісту поняття «національна самосвідомість», воно й досі лишається методологічно суперечливим, оскільки має семантичну розмитість. У контексті визначеної мети нашого дослідження логічно виправданим є використання психолого-педагогічного тлумачення зазначеного поняття російського вченого Ф. Харісова, який у структурі національної самосвідомості виділяє такі компоненти: інформаційно-культурологічний (пізнавальний), емоційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний [19, с 5].

На нашу думку, інформаційно-культурологічний та емоційно-ціннісний компоненти національної самосвідомості формуються саме у дошкільному та шкільному віці, тоді як поведінково-діяльнісний (готовність особистості до реалізації своїх функцій як представника нації) може виробитися виключно на їх основі в подальшому житті.

Спираючись на психолого-педагогічне тлумачення національної свідомості та враховуючи її структуру, проаналізуємо опубліковані у журналі «Світло» статті С. Русової «Приватна діяльність» [12], «Українські земства в справі заведення народної освіти» [13], «Націоналізація дошкільного виховання» [14], «Становище початкової освіти в Київському земстві» [15], «До сучасного становища народнього учителя» [16], «Українські дитячі книжки» [17], «Нова школа» [18].

Насамперед, слід зазначити, що журнал відбивав актуальні настрої педагогічної та громадської думки в Україні, ріст усвідомлення народом гострої потреби в рідній національній школі. Так, в одному з номерів «Світла» за 1911 р. була надрукована інформація про вчительські курси в Харкові (літо 1911 р.), на яких педагогами було прийнято заяву про гостру необхідність мати рідну школу. Коли ж це зараз зробити неможливо, зазначалося в цій заяві, «то принаймні треба, щоб:

- 1) вчителі якнайбільше користувалися б при навчанні рідною мовою дітей;
- 2) щоб шкільні книжки на Україні малювали українське життя, природу, поезію, історію;
- 3) щоб школи мали український вигляд;
- 4) щоб для рукоділля вживали українські зразки;
- 5) щоб навчали українських пісень;
- 6) щоб упоряджались українські читанки;
- 7) щоб давали читати у шкільних бібліотеках українські книжки;
- 8) щоб і забавки вживалися по школах українські» [10, с. 73].

Як бачимо, українські освітяни виробили своєрідну програму запровадження національної школи. Однак її реалізація вимагала відповідного теоретичного обґрунтування і методичного забезпечення, в основу якого було покладено, зокрема, публікації С. Русової у журналі «Світло», в яких педагог розглядає проблеми національної самосвідомості в основному з практичної точки зору, аналізуючи форми, методи і шляхи її формування у навчально-виховному процесі.

В статті «Приватна діяльність» С. Русова аналізує діяльність національних просвітницьких організацій. Особливо актуальним це питання було для України початку ХХ століття, оскільки українці фактично не мали права на національну освіту. В цих обставинах, вважає автор, лише національні просвітницькі організації «можуть дати і книжку на рідній мові і вказати людові найкращі засоби, щоб вийти з темряви на світло» [12, с. 3]. В умовах утисків всього українського, вітчизняні просвітницькі товариства «мають дбати про те, щоб доводити народ до свідомості, зворушувати приспане національне чуття, єднати свідомі елементи національного громадянства, піднімати його до рівня інших націй, до світової культури» [12, с. 3-4] (у цитатах збережено правопис автора – О.М.). Оскільки освітня політика Російської імперії була русифікаторською, не враховувала освітніх потреб українського народу, повсюди відчувався брак фінансування, С. Русова у справі формування національної свідомості покладає надії на приватну ініціативу, на окрему людину, на сім'ю: «Невеличкі сем'йові гуртки, складаючи свої невеличкі кошти, можуть зберігти своїх дітей від денационалізації, від покалічення їхньої душі. По наших селах завсіди існувала приватна школа – наймали мандрованих дяків, зібралось по кілька дітей в одну хату, гуртом годували вчителя й купували знадіб'я шкільні. Тепер замість напівписьменних дяків можна наймати вчителів, свідомих своєї праці, що зуміють викладати дітям на

їх рідній мові початки наук, зуміють виховувати учнів згідно з вимогами педагогіки» [12, с. 6].

1911 року Софія Федорівна друкує у «Світлі» статтю «Українські земства в справі заведення народної освіти». Детально розглядаючи роль земств у поширенні освіти протягом 1860-1910-х рр. і відзначаючи беззаперечні успіхи на цьому шляху (зростання кількості шкіл, відкриття шкільних бібліотек, певне збільшення асигнувань на освіту), вона зазначає, що «усі ці заходи поки що не дають користних наслідків через те, що ширять освіту нерідною мовою маси, й маса не захоплюється такою освітою – вона її забуває й вертається до темноти» [13, с. 45]. І далі: «Як не обходять земці цього питання, але й з їхніх справозданнів видно, як життя виголошує свої вимоги: на сторінці 19 справоздання Київського земства за 1909 р. можна прочитати такі заяви: «Слухачі цікавляться (на народніх читаннях) більш малюнками та співами. Коли читають російською літературною мовою, то слухачі заводять поміж собою балачки, а це виявляє, що вони не розуміють читання й не цікавляться ним. А коли читали по-українському «Козачку» Марка Вовчка, в хаті стояла тиша. В другому селі слухачі вимагають «читати їм що-небудь по-українському, їхньою рідною мовою, бо тепер українська книжка й газета доходять до села». По інших селах самі ректори зазначають, що люд тільки тоді розуміють читання, коли ректор тлумачить їм простою селянською мовою» [13, с. 47].

Аналізуючи причини слабкої успішності учнів початкової школи, на підставі відповідей на анкету досвідчених педагогів С. Русова доходить висновку, що основною з них є малозрозуміла російська мова навчання. Клопотів додають і підручники, написані складною мовою, як і весь курс народної школи, який не пристосований до життя дітей [13, с. 45]. Педагог переконливо стверджує: «Рідна мова – це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо й не кидали школи з II або й з I групи, щоб не забували вивченого за 2-3 роки, не маючи своєї книжки в бібліотеці. Ані гарні будинки, ані сила грошей не допоможуть земствам досягнути своєї просвітньої мети, поки вони зневажатимуть елементарну вимогу науки в рідній школі – рідну мову» [13, с. 45].

Отже, визначальним фактором у формуванні національної самосвідомості педагог вважала навчання дітей рідною мовою. У публікації «Становище початкової освіти в Київському земстві» С. Русова також порушує це питання: «Земцям на Київщині не спада й на думку, що мова, якою вони заводять освіту – не є мова люду, а через це й освіта без справжнього найкращого знаряддя розвитку, без рідної мови навчання – не дасть користних наслідків і з морального, і з наукового боку» [15, с. 57].

Зрозуміло, що процес формування національної самосвідомості відбувається найуспішніше в природному для нього національному річищі з урахуванням менталітету вихованця. У праці «Націоналізація дошкільного виховання» С. Русова радить під час організації навчально-виховного процесу враховувати, що «українська дитина не дуже експансивна, вона занадто вразлива й часто-густо ховається од інших з своїми переживаннями; до неї

треба підходить з ласкою, привернути її до себе повагою до її індивідуальності, треба збудити її цікавість, тоді виявиться талановита вдача дитини й озветься її глибока чуливість» [14, с. 18]. Вважаючи найбільш ефективними засобами навчання і виховання рідну мову, рідну пісню, малювання, ліплення, читання українських книг, С. Русова особливо виділяє екскурсії, надто у літній період, коли «діти повинні цілком належати сонцю, степу, літу саду. Ніякої науки не можна викладати тепер в хаті, та й науки на цей час не треба, бажані тільки спостереження природи... Хай дитина сама п'є з природи: колись ці враження здадуться їй, щоб утворити собі певний світогляд» [14, с. 22]. У статті «Нова школа» педагог дає напрочуд точне обґрунтування впливу рідної природи на формування національної самосвідомості: «Краса природи, степ на заході сонця, річка, став між скелями, або інші деталі природи, в різному світлі сонця, місяця – ця краса... дуже глибоко вражає дитячу душу, закладаючи перше свідоме почуття краси, почуття любові до цієї рідної й прекрасної країни» [18, с. 6].

Українську книжку С. Русова розглядає як джерело національного світобачення. Так, у статті «Українські дитячі книжки» вона наголошує, що ці книги «по змісту доходять до серця дітей, пробуджують в їх головоньках ясні думки, утворюють навкруги них атмосферу рідного світогляду, приєднують наших городських дітей до величезної маси свого українського люду. А це саме така атмосфера, в якій краще усього зростає любов до рідного люду й рідного краю» [17, с. 47].

Вихованню національно свідомої особистості сприятиме, на думку Софії Федорівни, створення шкільного історико-географічно-природознавчого музею. «Це виховає пошану (в учнів – О.М.) до свого рідного, цікавість до того, що є навкруги них, до минулого життя, навчить їх дивитися на сучасне життя не як на щось одірване, випадкове, а як на частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок з колишнім і майбутнім» [18, с. 13].

Не менш важливим у справі національного виховання, на переконання С. Русової, є і відповідне оформлення навчальних кабінетів, будівля самої школи: «Хай на стіні нашої майбутньої колись рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки Тараса Шевченко, на вікнах стоять квітки, на стінах висять рушники з рідними вишиваннями, хай сама школа нагадує колишні історичні українські будівлі...» [18, с. 15].

У статті «До сучасного становища народнього учителя» С. Русова акцентує на тому, що «в справі поширення народньої освіти перш за все виникає питання про правову незалежність учителя й його матеріальне забезпечення» [16, с. 43]. Педагог цілком слушно зазначає, що «перш за все треба добре пам'ятати, що самі гроші не утворять гарну справжню школу для люду, що в школі найбільшу вагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки, - а творчу силу дає їй людина, яка там працює, що джерело освіти – то учитель» [16, с. 36].

Отже, на основі аналізу публікацій С. Русової можемо констатувати, що педагогічними умовами формування національної самосвідомості є:

- націоналізація школи, тобто наближення її до потреб та інтересів народу;

- національне виховання, яке передбачає формування національної свідомості підростаючого покоління;
- знання мови, історії, мистецтва, кращих традицій і звичаїв народу;
- виховання любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед нею, високої відповідальності;
- підготовка і виховання національно свідомих учителів.

Таким чином, С. Русова розглядає національну самосвідомість як усвідомлення особою приналежності до своєї нації, що проявляється у вивченні свого народу, його матеріальної і духовної культури, в оволодінні національними і загальнолюдськими цінностями, перетворенні цих знань на переконання, особистісні орієнтири, спрямуванні своєї діяльності на благо народу, на розбудову української держави.

Публікації С. Русової в журналі «Світло» стимулювали не лише боротьбу за рідну школу, розбудову народної освіти в Україні, але й пробудження національної свідомості українського вчительства і його об'єднання. «Світло» широко й глибоко пустило в обіг серед українського громадянства ідею рідної школи та згуртувало навколо себе все свідоме українське вчительство, яке під час Української революції 1917-1921 рр. заснувало Всеукраїнську Учительську Спілку (1917) і за її посередництвом розпочало реалізацію національних здобутків революції.

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В ПУБЛИКАЦИЯХ С. РУСОВОЙ В ЖУРНАЛЕ «СВІТЛО»

В статье отражены взгляды С. Русовой на проблему формирования национального самосознания, изложенные в ее публикациях в журнале «Світло» в течение 1910-1914 гг.

Ключевые слова: С. Русова, журнал «Світло», национальное самосознание.

Джерела та література

1. Богуш А. М. Лінгводидактична спадщина Софії Русової в сучасному дошкільному закладі: Монографія / А. М. Богуш, Н. В. Маліновська. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД М.П. Черкасов, 2006. – 134 с.
2. Джандильдин Н. Природа национальной психологии / Н. Джандильдин. – Алма-Ата, 1978. – 128 с.
3. Домбровська Л. Науково-інформаційний потенціал українських журналів педагогічної тематики другої половини ХІХ – початку ХХ століття: з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Л. Домбровська // Вісник Книжкової палати. – 2010. – №2. – С. 37–41.
4. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової: Навч. посіб. для студентів педагогічних спеціальностей вузів / І. В. Зайченко. – 3 вид., доп. і переробл. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. – 264 с.

5. Клименко І. Періодичні видання першої половини ХІХ – початку ХХ століття в Україні. Загальний огляд / І. Клименко // Бібліотечний вісник. – 2009. – №4. – С. 44–48.
6. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз : монографія / І. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 390 с.
7. Наші завдання // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 5.
8. Пантюк М. Роль учителя в процесі національно-патріотичного виховання молоді у педагогічних поглядах Б. Грінченка та С. Русової / М. Пантюк // Молодь і ринок. – 2007. – №3–4. – С. 43–47.
9. Пеньковець О.М. Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.03 / Пеньковець Олександра Михайлівна. – Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – 19 с.
10. Пісочинець Д. Харківські учительські курси / Д. Пісочинець // Світло. – 1911. – №1. – С. 71–78.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 488 с.
12. Русова С. Приватна діяльність / С. Русова // Світло. – 1910. – Кн. 2. – С. 3–6.
13. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 32–47.
14. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання / С. Русова // Світло. – 1912. – Кн. 4. – С. 15–26.
15. Русова С. Становище початкової освіти в Київському земстві / С. Русова // Світло. – 1912. – Кн. 5. – С. 56–57.
16. Русова С. До сучасного становища народнього учителя / С. Русова // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 36–43.
17. Русова С. Українські дитячі книжки / С. Русова // Світло. – 1913. – Кн. 4. – С. 43–47.
18. Русова С. Нова школа / С. Русова // Світло. – 1914. – Кн. 7–8. – С. 3–16.
19. Харисов Ф.Ф. Организационно-педагогические условия формирования национального самосознания учащихся гимназии / Харисов Фариз Фахразович / Автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. – Казань, 1994. – 18 с.